

К. Мацієвича з С. Петлюрою 1920–1923 рр. як джерело з історії української еміграції в Румунії // Сумська старовина. – 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 199–206.

⁵ *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 78–82; *Власенко В. М.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львів. комерційної академії. Сер.: Гуманітарні науки. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 67–78; *Він же.* Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. – К., 2002. – № 10. – С. 78–86; *Табачник Д.* Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.). – К.: Либідь, 2006. – С. 278–297; *Єпик Л. І. К. А. Мацієвич* – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. іст. журнал. – 2007. – № 1. – С. 125–135; Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / упоряд., авт. вступ. ст. В. М. Власенко. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – 128 с. та ін.

⁶ *Власенко В. М.* До історії української еміграції в Румунії: Юрій Русов (заматеріалами Національного архіву Чеської Республіки) // Наук. записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Кн. II. – Ч. 1. – К., 2009. – С. 350–359; *Він же.* На ниві науки і мистецтва (до біографій Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) // Пам'ятки: археогр. щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2009. – С. 212–236.

⁷ *Власенко В. М.* Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-

допомогового комітету української еміграції у Румунії) // Українознавство – 2008. Календар-щорічник. – К., 2007. – С. 172–178.

⁸ *Сидоренко Н.* Національно-духовне самоствердження... – С. 220–224.

⁹ У Румунії. Третя конференція української еміграції в Румунії // Тризуб. – Париж, 1925. – № 1. – С. 27.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 9.

¹¹ Перша конференція української еміграції в Румунії // Трибуна України. – 1923. – № 5/7. – С. 173.

¹² ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 3.

¹³ У Румунії. Тези докладів на Конференції // Тризуб. – 1925. – № 1. – С. 29.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 9–10.

¹⁵ Там само, арк. 3 зв., 10.

¹⁶ Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)... – С. 69, 102.

¹⁷ Хроніка. У Румунії. Українські емігранти – абсолювенти вищої школи в Румунії // Тризуб. – 1932. – № 40. – С. 24.

¹⁸ У Румунії. Третя Конференція. Тези по докладу В. Трепке «Найближчі завдання української еміграції в Румунії» // Тризуб. – 1925. – № 2. – С. 26–28.

¹⁹ Там само. – С. 28.

²⁰ *Геродот Д.* На службі українській справі (Про українську еміграцію в Румунії) // Тризуб. – 1933. – № 30–31. – С. 27.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 5 зв.

²² Там само, арк. 6.

УДК 930.253:172.3(477) «1946/1984»

Віра Купченко

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КОЛИШНЬОГО СОЮЗУ РСР СТОСОВНО ЦЕРКВИ (1946–1984 рр.)

У статті проаналізовано характер та зміст відносин між державою і церквою, розглянуто діяльність релігійних організацій у Києві, стан релігійної обрядовості та спроби влади нейтралізувати вплив церкви на формування світоглядних прагнень вірних.

Ключові слова: державна влада, релігія, Російська православна церква (РПЦ), законодавство про культу, уповноважений у справах релігій.

В статье проанализировано характер и содержание отношений между государством и церковью, освещено деятельность религиозных организаций г. Киева, состояние религиозной обрядности и попытки власти нейтрализовать влияние церкви на формирование мировоззренческих устремлений верующих.

Ключевые слова: государственная власть, религия, Русская православная церковь (РПЦ), законодательство о культурах, уполномоченный по делам религий.

The article analyzes the nature and content of relations between the state and the church, the activity of religious organizations in Kyiv, religious ceremonies and state authorities' attempts to neutralize the influence of the church on ideological aspirations of the believers.

Key words: state authority, religion, Russian Orthodox Church (ROC), legislation on cults, commissioner for religious affairs.

© Віра Купченко, 2011

У повоєнний час діяльність релігійних об'єднань залишалася предметом постійної прискіпливої уваги з боку державної влади. Пунктом 6 таємної постанови Ради Міністрів СРСР № 1132-465сс від 29 травня 1946 р. Московській патріархії було надано дозвіл на відкриття духовних академій у містах Москві, Ленінграді і Києві з кількісним складом слухачів до 50 осіб¹. Відбувалася лібералізація у взаємовідносинах держави з церквою. 31 грудня 1946 р. було оприлюднено припис влади щодо всіх державних установ, підприємств, що знаходилися на території діючих монастирів, щодо виведення їх «поза межі» останніх².

Відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР № 1414-73 від 16 серпня 1946 р. «Про православні монастирі» ченці отримали право обробляти земельні угіддя, на кожного проживаючого у монастирі виділялося 0,15 га вільних земель держфонду³. Господарства православних монастирів згідно з постановою Ради Міністрів Союзу СРР від 29 травня 1946 р. № 1130-463с зобов'язувалися постачати державі: зерно і рис з кожного гектара пашні, що знаходяться у їхньому користуванні відповідно до норм, встановлених для одноосібних селянських господарств; картопля також за нормами, встановленими для одноосібників; продукти тваринництва у порядку та за нормами здавання, визначеними для одноосібних та приміських господарств⁴.

Політичні умови часу хрущовської «відлиги» не сприяли розвиткові монастирів. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 12 липня 1960 р. № 1118-62 «Про закриття деяких монастирів і скитів на території Української РСР» було запропоновано прийняти пропозиції виконкомів Закарпатської, Київської, Полтавської, Ровенської, Хмельницької, Чернівецької обласних рад депутатів трудящих і уповноваженого Ради у справах руської православної церкви при РМ УРСР про закриття православних монастирів і скитів в Україні у липні 1960 р. До списку було включено 9 монастирів та скитів, зокрема: Хрестовоздвиженський жіночий монастир у м. Полтаві, Богословський чоловічий монастир в с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області, Введенський жіночий монастир у м. Чернівці, Михайлівський жіночий скит у с. Драгове Хустського району Закарпатської області, Богословський жіночий скит у с. Копашневе Хустського району Закарпатської області, Покровський жіночий монастир у м. Бар Барського району Вінницької області, Введенський

жіночий монастир в м. Києві (вул. Рибальська, 2), Троїцький жіночий монастир у с. Успенське ІІ Здолбунівського району Ровенської області та Богословський жіночий монастир у с. Городище Шепетівського району Хмельницької області⁵. Працевдатні ченці і черниці працевлаштувалися владою на підприємства за їхнім бажанням, ті ж із них, які побажали залишитися надалі в монастирях, були направлені до: Миколаївського жіночого монастиря у с. Лебедин Шполянського району Черкаської області, Почаївської лаври Почаївського району Тернопільської області, Богородицького жіночого монастиря с. Липча Хустського району Закарпатської області, Троїцького жіночого монастиря с. Браїлів Жмеринського району Вінницької області, Покровського та Флорівського монастирів м. Києва, Троїцького жіночого монастиря м. Корець Корецького району Ровенської області, Троїцького жіночого монастиря с. Сатанівська Слободка Городецького району Хмельницької області⁶. Земля, будинки та інші господарські і церковні приміщення монастирів і скитів, що закривалися, передавалися для використання їх для дитячих будинків, шкіл-інтернатів, будинків для старих людей, лікувальних установ та інших культурно-побутових закладів.

У той же час з офіційної трибуни у 1961 р. лідер СРСР М. С. Хрущов зазначав: «Ми не тільки добре, але й з повагою ставимося до віруючих людей. Ми ведемо боротьбу лише тоді, коли релігію використовують для того, щоб завдати шкоду людині. От тоді ми ведемо боротьбу»⁷. Водночас із прийняттям Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. про відповідальність за порушення законодавства про культу обґрунтовувалася необхідність запровадження жорсткого контролю за діяльністю релігійних об'єднань. Завдяки реалізації спланованого державною владою тоталітарного контролю за усіма напрямками діяльності релігійних громад, а також через слабку власну економічну базу припинили діяльність 18 православних громад на території Київської області.

Упродовж 1960–1970-х років діяльність православних громад у с. Кагарлик Обухівського району, с. Бобрик Броварського району, у с. Ярешки і Мала Стариця Барішівського району, у с. Македони Миронівського району, с. Гладишев Переяслав-Хмельницького району, с. Любимівка і Леонівка Іванківського району, с. Грузьке Макарівського району, с. Трушки Білоцерківського району, с. Скригалівка Фастівського району, с. Сошніков і Гнідин Бориспільського району, с. Липовий Ски-

ток і Мала Салтанівка Васильківського району було припинено через аварійний стан культових будівель та брак коштів на утримання служителів культів. Аналізуючи діяльність православних громад у Київській області, влада констатувала, що тут діють три активних осередки впливу церковників на населення: м. Київ, приміські райони Бровари і Бориспіль⁸. Закриття церков у Кагарлицькому, Миронівському, Обухівському, Білоцерківському, Сквирському районах державні посадовці пояснювали «небажанням вірян» виплачувати священникам заробітну плату (яка того часу у селах складала 70–80 карбованців на місяць). Принагідно зауважимо, що зруйнування церков і монастирів, репресії проти тисяч священнослужителів, яких було розстріляно або вивезено на каторгу в Сибір від початку 20-х рр. ХХ ст., також відбувалось нібито «за пропозицією» народу.

Викладачі наукового атеїзму ВНЗ у своїх статтях зазначали: «біблія має на меті викласти антинауковий світогляд, нав'язати його людям авторитетом вигаданого бога»⁹. На лекціях ними проголошувалася теза, що релігія не є основою моралі, а людська мораль може існувати і без релігії, аргументуючи це тим, що «більша частина радянських людей це чесні працівники, полум'яні патріоти своєї Вітчизни, хоча у своїй більшості – вони невіруючі»¹⁰.

Держава витратила чимало коштів на навчання представників влади з питань атеїстичної пропаганди. Так, уповноважений у справах релігій на Київщині у 1967–1969 рр. виступав на обласних семінарах голів сільських рад Ставищанського, Володарського, Васильківського, Сквирського, Баришівського, Тетіївського, Яготинського, Іванківського, Переяслав-Хмельницького, Києво-Святошинського, Чорнобильського, Поліського, Бориспільського районів Київської області, а також у Дарницькому, Ленінському, Жовтневому, Шевченківському, Печерському районах м. Києва із роз'ясненнями вимог законодавства про культу, інструкціями щодо його практичного застосування у роботі з працівниками гуманітарної сфери, серед бібліотечних працівників, учителів, лікарів. Працівники так званого «ідеологічного фронту» направлялись для навчання на місячних курсах при Вищій партійній школі, серед їхніх слухачів були пропагандисти-атеїсти, лектори товариства «Знання» з питань атеїзму, секретарі та завідувачі відділів райкомів, заступники голів та секретарі райвиконкомів, голови сільських рад, секретарі первинних партійних осередків підприємств, установ та організацій. Підготовку

пропагандистів, лекторів, політінформаторів здійснювали також університети атеїзму при Московському, Шевченківському, залізничному райкомах КПУ м. Києва, міськкомі КПУ м. Ірпеня¹¹. Форми, методи атеїстичної роботи обумовлювались вказівками постанови Ради Міністрів СРСР від 10 травня 1966 р. № 361 «Про затвердження Положення Ради у справах релігій» та листа Ради у справах релігій за № 286/с від 29 грудня 1967 р.

Незважаючи на законодавче надання церкві самостійності у здійсненні нею діяльності щодо задоволення релігійних потреб віруючих громадян та встановлення кримінальної відповідальності за перешкоджання діяльності церкви і дискримінацію вірних, документи свідчать про свідоме створення державною владою умов для зруйнування церков, утвердження у свідомості населення байдужості до релігії та стихійного невір'я. У зверненні селян с. Гаранівка Андрушівського району Житомирської області до московського патріарха Алексія від 4 липня 1969 р. зазначалося, що «влада не дає можливості відвідувати церкву, захарачила її, віддала під колгоспне зерносховище, а зараз намагається зруйнувати взагалі»¹².

Влада здійснювала постійний контроль за відвідуванням церков, особливо школярами. Підтвердженням цього є повідомлення уповноваженого у справах релігій по м. Ленінграду і Ленінградській області про те, що 23 червня 1969 р. група школярів 6–8 класів школи № 100 м. Суми у кількості 26 осіб на чолі з класним керівником відвідали Троїцький собор Олександрівської Лаври, де 20 хвилин були присутніми на богослужінні, придбали свічки, запалювали їх та ставили біля ікон¹³. 3 серпня 1969 р. інша група школярів 7–8 класів школи № 110 м. Одеси та шкіл міст Києва і Миколаєва у загальній кількості 100 осіб на чолі з педагогами перебували у Троїцькому соборі на богослужінні¹⁴. За висновком цього уповноваженого, «нерозбірливість у виборі об'єктів для ознайомлення з містом викликала подив не тільки у представників радянської громадськості, а й у самих церковників»¹⁵.

Для посилення контролю за дотриманням законодавства про культу 2 лютого 1970 р. було прийнято рішення виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих, в якому аналізувалася організація роботи виконкомів Московської і Подільської райрад із цього питання. Зокрема, у ньому відзначалася незадовільна профілактична робота виконкомів з упередження порушень закону про культу «при повно-

му дотриманні ленінських принципів ставлення до релігії, церкви і віруючих»¹⁶. Райвиконкоми було зобов'язано організувати роз'яснення законодавства про культури серед церковнослужителів, церковного активу, а також віруючих громадян, які допускали протизаконні дії (хрестили дітей, вінчалися, проводили обряди поховань). Цим же рішенням заборонено збір коштів з населення на користь церкви, ставилося завдання щодо зниження релігійної обрядності серед населення (через виявлення громадян, що скористалися обрядом хрещення дітей у церквах м. Києва)¹⁷. Із змісту довідки про хід виконання зазначеного рішення міськвиконкому та інформаційного звіту про стан контролю за дотриманням законодавства про культури в Московському та Подільському районах м. Києва можна виокремити такі форми і методи антирелігійної пропаганди:

- систематичне вивчення релігійних умов у районі та діяльності духовенства Володимирського собору;

- виявлення релігійних обрядів, систематичний облік їх у Володимирському соборі (хрещення, вінчання, поховання);

- встановлення спільно з працівниками відділів РАЦС місця роботи громадян, які хрестили своїх дітей, проведення з ними співбесід та інформування про зазначені факти партійних, комсомольських органів, колективів підприємств¹⁸.

У разі здійснення обряду хрещення не за місцем проживання, про це повідомлялось за місцем проживання та роботи громадян. У серпні 1969 р. в одній із православних церков м. Києва мешканка Хмельницької області здійснила обряд хрещення своєї доньки, про що було повідомлено за місцем її роботи.

З метою контролю за фінансовим станом релігійних громад представники влади систематично аналізували прибутки та видатки церков та монастирів, відстежували випадки церковної благодійності. За фактом переказу громадянкою М. С. Хричовою, жителькою м. Києва, 50 карбованців настоятельниці Флорівського монастиря І. С. Ларченко, уповноважений у справах релігій, звернувся до МВС з наступною вказівкою: «просимо з'ясувати, хто така Хричова М. С., її релігійність, джерела прибутків, характер зв'язків з монастирем та настоятельницею Іларією»¹⁹. У ході розслідування з'ясувалося, що М. С. Хричова була насельницею Покровського монастиря, а обмін пожертвами є звичайною, існуючою практикою серед віруючих та насельниць монастирів.

Як свідчать архівні документи, основними прибутками монастирів і церков у 1967–1978 рр. були надходження від продажу свічок, проскур, кухлевого збору, проведення релігійних обрядів. Видатки спрямовувались на заробітну плату духовенству, хористам, обслуговуючому персоналу, виконавчому органу церкви; обов'язкові платежі складала відрахування єпархії, до фонду миру, на охорону пам'яток культури і архітектури. До інших надходжень відносилися кошти від продажу іконок, хрестиків, релігійних реліквій та окремі одноразові пожертви фізичних осіб.

Так, у 1970 р. до РПЦ надійшло 758,6 тис. крб., у 1971 – 798,6 тис. крб., у 1972 – 924,4 тис. крб., у 1973 – 901,3 тис. руб., у 1974 – 944,1 тис. крб., у 1975 – 1012,1 тис. крб., у 1976 – 1063,9 тис. крб., у 1977 – 1085,9 тис. крб., у 1978 – 1242,7 тис. крб.²⁰

Особливо активно у ці роки велася благодійна підтримка київських Флорівського і Покровського монастирів. Так, до Флорівського монастиря у 1970 р. надійшло 2448 крб., 1971 р. – 13798 крб., 1972 р. – 6372 крб., 1973 р. – 2712 крб., 1974 р. – 3549 крб., 1975 р. – 941 крб., 1976 р. – 1517 крб., 1977 – 1949 крб., до Покровського – 1970 руб. – 10786 крб., 1971 р. – 5255 крб., 1972 р. – 2835 крб., 1973 р. – 1475 крб., 1974 р. – 1288 крб., 1975 руб. – 1205 крб., 1976 руб. – 2744 крб., 1977 р. – 465 крб.

Аналізуючи зазначене, уповноважений у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по м. Києву підсумував, що жіночі монастирі, незважаючи на своє згасання, є місцем потужного тяжіння вірних до бога та центром активного релігійного впливу на громадян²¹. Підвищений інтерес викликають монастирі також і в іноземців, які відвідують Київ. За висновками представників культурів основними мотивами для здійснення пожертв і благодійних внесків є:

- ставлення вірних до релігії і церкви в цілому;

- душевний стан віруючих під впливом власних переживань;

- душевний стан вірних під впливом богослужіння, проповідей служителів культу і релігійних свят;

- участь у богослужінні екзарха України.

У процесі здійснення антирелігійної пропаганди влада не полишала намагань повернення культових споруд державі. Як і на початку ХХ ст. культові споруди, віднесені до пам'яток архітектури, не повертались церкві, а пристосовувались під світські заклади. 15 лютого 1961 р. внаслідок прийняття постанови про необхід-

ність проведення ремонтно-реставраційних робіт у Києво-Печерському заповіднику та робіт, пов'язаних із зміцненням схилів, було закрито діючий монастир, а ченців Лаври виселено²². У 1974 р. будівлі Дмитрівської, Хресто-Воздвиженської, Андріївської церков оголошено пам'ятками архітектури. Фактично Дмитрівська церква згідно з рішенням Подільського виконкому ради депутатів трудящих використовувалася як спортивний зал, Андріївська церква є філією Державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський Собор». У Хресто-Воздвиженській церкві на території Державного Києво-Печерського історико-культурного заповідника заплановано розміщення виставки іконописного живопису, Вознесенська церква на Байковому кладовищі використовується як ритуальне приміщення для поховання померлих громадян. Трапезну церкву Флорівського жіночого монастиря передано в оренду Українському національному науково-реставраційному управлінню для розміщення ділянки реставрації живопису²³. Влада постійно ініціювала повернення державі Володимирського собору під приводом «варварського ставлення» церковників до шедеврів художників Васнецова, Нестерова, руйнування їхнього живопису через порушення температурного режиму і кіптяву.

У 1984 р розпочалися ремонтно-реставраційні роботи у Воскресенській церкві (вул. Січневого повстання, 27) для пристосування її під актовий зал²⁴, для церкви Феодосія Печерського (вул. Січневого повстання, 32) розроблялася технічна документація з метою розміщення в ній музейної експозиції Києво-Печерського історико-культурного заповідника. У церкві Миколи Набережного (вул. Г. Сковороди, 12), переданій в оренду об'єднанню «Укрконцерт», проводилася реставрація ікон з іконостасу. Покровську церкву та дзвіницю (вул. Зелінського, 7) передано в оренду музею народного декоративного мистецтва, її пристосували під музейну експозицію кераміки й скла. У переданій в оренду об'єднанню «Укрконцерт» Притисько-Микільській церкві (вул. Хорева, 5а) велися роботи з виявлення причин руйнування частини будівлі та з метою подальшого розміщення в ній театру поезії²⁵. У листі виконкому Київської міської ради депутатів трудящих від 22 жовтня 1974 р. зазначено, що з метою ліквідації джерела «Св. Пантелеймона» у Московському районі м. Києва та усунення причин «релігійного фанатизму» пропонується провести іригаційні роботи «щодо знищення самих джерел», ліквідувати «невідому

могилу», яка є місцем поклоніння віруючих, організувати чергування працівників райвідділу міліції біля джерела і могили²⁶. Такі дії викликали справедливі нарікання. У жовтні 1972 р. 300 віруючих громадян м. Києва звернулися з листом до Ради Міністрів СРСР, в якому зазначали: «У нашому місті знаходиться неоціненна скарбниця для віруючих Києво-Печерська Лавра зі святими угодниками Христовими, яка існує понад 1000 років, але Лавру закрито на ремонт. Пройшло 12 довгих літ, а її не відкривають. Так що заважає провести ремонт? Церков у Києві не вистачає, тому у релігійні свята дуже багато людей»²⁷. Незважаючи на численні звернення, Лавру, як релігійну інституцію, було відкрито лише у 1988 р.

Представники влади стверджували, що люди здійснюють високоморальні вчинки без будь-яких релігійних мотивів. Більшість радянських громадян – це високоморальні люди, хоча у своїй більшості вони є невіруючими²⁸. Автори такого тлумачення підкреслювали, що «виходить релігія не є основою моралі, виходить можлива просто людська мораль і без релігії»²⁹.

Здійснювані владою атеїстична пропаганда і заходи мали свої наслідки. У 1972 р. в Києві було зареєстровано лише 8 релігійних православних громад із 33 служителями культу, в той час як нагляд за їхньою роботою здійснювали 47 членів виконавчих органів, з яких 13 отримували за цю роботу грошову винагороду. У звіті Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів СРСР зазначалось, що у 1972 р. порівняно з 1971 р. із загальної кількості 9182 хрещених дітей у м. Києві 1066 склали іногородні, таким чином можна вважати, що лише 8116 родин хрестили своїх дітей «офіційно», тобто у церкві. Згідно з таблицею «Стан релігійної обрядовості (хрещення) в РПЦ по районах м. Києва за 1972 р.» загальна кількість хрещених склала 9182 осіб, із них – 866 дітей у віці від 3 до 7 років, 391 – шкільного віку, 109 – дорослих, решта – хрещені після народження; обрядів вінчання – 158, відспівувань при похованні – 399 очних, заочних – 3186³⁰. Через чотири роки кількість обрядів зменшилася майже вдвічі. В 1976 р. у м. Києві хрестили своїх дітей 5834 родини, з них дітей віком від 3 до 7 років – 424, дітей шкільного віку – 105, дорослих – 83. Практично незмінними залишилися кількість вінчань – 163, відспівувань при похованні – 3828 (очних та заочних)³¹. За даними уповноваженого органу у справах релігій 5082 віруючих дотримуються посту, у храмах прочитано 789 проповідей, переважну більшість прихожан складають жінки

за віком після 40 років, чоловіків мало, молодь від 18 до 30 років відвідує церкву у неділю і великі релігійні свята (10 відсотків).

Тобто, православна церква залишилася однією з найбільш масових впливових інституцій, що формує світогляд та духовні цінності у населення міста. На 1 січня 1979 р. Український екзархат Російської православної церкви мав у м. Києві 2 монастирі, 8 православних церков:

Володимирський собор (Ленінський район, бульвар Шевченка, 20) відвідувало до 20 тис. прочан;

Вознесенська церква (Московський район, проспект 40-річчя Жовтня, 54), її відвідувало 8 тис. прочан;

Покровська церква (Залізничний район, вул. М. Островського, 22 а), її відвідувало до 5 тис. прочан;

Флорівсько-Вознесенський жіночий монастир (вул. Фролівська, 6/8) – 57 осіб;

Хрестовоздвиженська церква (вул. Ладо Кецьховелі, 1) – 3,5 тис. прочан;

Льїнська церква (вул. Почайнінська, 2) – 5 тис. прочан;

Покровська на Пріорці церква (вул. Верхо-Мостицька, 2) – до 5 тис. прочан;

Серафимівська церква (вул. Молодіжна, 42) – 3 тис. прочан – у Подільському районі;

Макарівська церква (вул. Стара Поляна, 46) – 3 тис. прочан;

Покровський жіночий монастир (пров. Бехте-ревський, 15) – 97 черниць, у Шевченківському районі.

У Дарницькому, Дніпровському, Печерському, Мінському, Ленінградському, Жовтневому, Радянському районах м. Києва зареєстрованих релігійних об'єднань РПЦ не виявлено³². У церквах і монастирях міста щорічно причащалися 55–60 тисяч віруючих.

У 1978–1979 рр. за інформацією офіційних джерел Київ відвідали 48 офіційних релігійних делегацій у кількості 293 особи і 349 іноземних туристів із 22 країн, у тому числі із США, Японії, Фінляндії, Аргентини, Англії, Канади, ФРН, Нової Зеландії, Швеції, Бельгії, Ізраїлю, Португалії. В офіційних відрядженнях за цей час перебувало 128 служителів культу. Екзарха України митрополита Київського і Галицького Філарета було обрано головою комітету Християнської мирної конференції, а його пацифістську діяльність у січні 1979 р. відзначено орденом Дружби народів СРСР.

Влада відзначала, що у місті не створено негативної суспільної думки щодо релігії і церкви. За

висновками працівників органів у справах культів в діяльності релігійних об'єднань російської православної церкви за останні роки (1975–1979) спостерігалися нові явища та тенденції, які характеризуються пристосуванням до радянського буття, твердженнями про запозичення основних рис морального кодексу радянської людини із християнської моралі біблійського письма.

У православній церкві відбувалися процеси відтворення віруючих за рахунок громадян середнього і молодого віку, спостерігається намагання служителів культу до активізації пропагування релігії за рахунок збільшення кількості богослужінь, організації помпезних та видовищних богослужінь. Митрополит Філарет, ігумені Флорівського і Покровського монастирів намагалися залучати до церковної діяльності молодь.

У 1981 р. Єкзарх України звернувся до міської влади з проханням надати дозвіл на прописку до зазначених монастирів 13 віруючих, у тому числі семи осіб віком до 30 років. Міська влада надала дозвіл лише на трьох віруючих віком від 55 років.

Нейтралізація впливу церкви на населення міста, на думку влади, можлива за умови скоординованого атеїстичного виховання. До аналізу проповідницької діяльності церкви були залучені співробітники апарату уповноваженого у справах релігій, вчені кафедр філософії і наукового атеїзму вузів, члени комісії сприяння при райвиконкомах тощо. У їхніх висновках зазначалося, що у проповідях священнослужителі торкаються суто релігійної тематики, основним акцентом її є «турбота про спасіння» шляхом повернення до бога, згадують історичну місію святого рівноапостольного князя Володимира, «що хрестив Русь у 988 році», підкреслюють роль і значення Александра Невського, який у складні часи намагався зберегти православну віру. Влада прагнула «покращити вивчення змісту проповідей служителів культу силами вчених»³³.

Одним із першочергових завдань влади у протидії церковному впливу було проведення жорсткого контролю за дотриманням законодавства про культу. Контроль за виконанням цього здійснювався відповідно до рішень з'їздів КПРС та Компартії України, Пленумів ЦК КПРС, відповідних постанов ЦК Компартії України і міського комітету КПУ комісіями при райвиконкомах та апаратом Уповноваженого Ради у справах релігій. Завдання, форми і методи роботи всіх підрозділів, що здійснювали контроль за діяльністю церкви, обговорювались на засіданнях у міськкомі КПУ, адміністративних

комісіях райвиконкомів за участі керівних працівників адміністративних правоохоронних органів, управління КДБ. Групи сприяння та контролю за виконанням законодавства, створені на підприємствах, в установах, учбових закладах, за місцем проживання, здійснювали виявлення віруючих усіх релігійних конфесій, у тому числі РПЦ, вели роз'яснювальну роботу серед населення. У кожному районі міста функціонувало по 25 таких груп. У 1984 р. кількість людей у групах, спрямованих на здійснення контролю за культурами, збільшується від 22 до 38 осіб (всього діє 193 групи чисельністю 877 чоловік). Одним із завдань груп було здійснення контролю щодо недопущення порушень Конституції СРСР і УРСР, Положення про релігійні об'єднання з боку церкви, локалізація релігійного впливу церкви на молодь та зниження релігійної обрядності шляхом упровадження нових цивільних обрядів у відділах РАЦС³⁴. Гоніння на церкву не явне, як у 20–30-ті роки ХХ ст., але приховане, продовжується. З цією метою здійснюються перевірки фінансово-господарської діяльності, наявності і організації збереженості культового майна, «якості» і зміст проповідей, існувала негласна заборона на хрещення дітей у церквах. У планах комісій та груп передбачалося вивчення ступеня релігійності населення, походження постів та всіх релігійних свят.

Владою відслідковувала також і матеріальний стан релігійних об'єднань. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 листопада 1979 р. «Про заходи по усуненню порушень щодо незаконного вивозу культурних цінностей за межі СРСР», інструкції Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР від 29 травня 1980 р. «Про порядок обліку і зберігання культурних цінностей, що знаходяться у користуванні релігійних об'єднань» Головне управління культури Київського міськвиконкому у 1981–1982 рр. здійснювало заходи із виявлення, вивчення і паспортизації предметів культу, що мають історичну, художню цінність та знаходяться у користуванні релігійних об'єднань м. Києва. Створена комісія із мистецтвознавців, наукових співробітників музеїв провела ретельну інвентаризацію майна кожного предмета культу, обстежила 12 культових споруд релігійних об'єднань, в яких виявлено і взято на облік 726 предметів культу, проведено фотофіксацію їх, складено паспорти у трьох примірниках (перший для зберігання в Головному управлінні культури, другий – в уповноваженого у справах релігій по м. Києву, третій – у виконавчому органі релігійних об'єднань за

місцем використання предметів культу). Серед предметів культу того часу 10 старовинних книг, датовані ХVІІ ст. У бібліотеці Володимирського собору зберігалось Євангеліє, видане Братством Львівського храму Успіння у 1690 р., а також зібрання Григорія Богослова, видане у Москві в 1665 р. За результатами обстеження укладено 12 охоронних зобов'язань, доручено Управлінню внутрішніх справ міста встановити охоронну сигналізацію у культових спорудах за рахунок коштів релігійних об'єднань³⁵.

У 1980–1992 рр. прибутки РПЦ зросли. Залишався стабільним інтерес людей до релігійної літератури, церковної атрибутики.

У 1981 р. в православних церквах охрещено 4404 дітей, що склало 12,6% від кількості народжених. Найбільшу кількість дітей охрещено у Володимирському соборі та Вознесенській церкві. В 1981 р. 28 відсотків померлих громадян було поховано за обрядами церкви³⁶. Проповідуючи релігійне вчення, священники православних громад закликали вірян зміцнювати віру не тільки завдяки зовнішньому дотриманню обрядів, а й формуючи внутрішній релігійний світогляд. Під час проповіді священника Христо-Воздвиженської церкви Кубеліуса пролунали такі слова: «Дуже часто ми формально ставимося до виконання таїнств і обрядів, у захваті від самої обрядовості, у той час як душа наша залишається байдужою до цього»³⁷. В окремих проповідях священники нагадували про 1000-річчя запровадження християнства на Русі, після чого «православна церква назавжди стала проповідником добра, любові до ближнього».

Нині в Україні відбулися принципові зміни щодо прав на свободу думки, совісті і релігії. Ці зміни стосуються розширення масштабів релігійної діяльності, вдосконалення законодавства, характеру і змісту відносин держави і церкви.

21 березня 2002 р. підписано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». З метою виконання його видано розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Держава визначила курс забезпечення повноцінного правового статусу всім релігійним організаціям, визнання рівноправності усіх

конфесій та максимального сприяння їхній діяльності.

- ¹ Держархів м. Києва, ф. Р-1, оп. 7 с, спр. 9, арк. 39.
- ² Там само, спр. 11, арк. 80.
- ³ Там само, спр. 11, арк. 79.
- ⁴ Там само, спр. 11, арк. 80.
- ⁵ Там само, спр. 125, арк. 107–109.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Світ без зброї, світ без воєн. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 276.
- ⁸ Держархів м. Києва, ф. Р-1525, оп. 2 с, спр. 1, арк. 8.
- ⁹ Там само, ф. 1598, оп. 1, спр. 15, арк. 65.
- ¹⁰ Там само, арк. 14.
- ¹¹ Там само, ф. Р-1525, оп. 1 с, спр. 8, арк. 21.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само, арк. 34.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само, спр. 14, арк. 2.
- ¹⁷ Там само, спр. 15, арк. 17.
- ¹⁸ Там само, арк. 18.
- ¹⁹ Там само, спр. 8, арк. 34.
- ²⁰ Там само, оп. 2 с, спр. 52, арк. 8.
- ²¹ Там само, спр. 54, арк. 12.
- ²² Там само, оп. 1, спр. 285, арк. 4.
- ²³ Там само, оп. 2 с, спр. 41, арк. 26–27.
- ²⁴ Там само, оп. 1 с, спр. 89, арк. 19.
- ²⁵ Там само, спр. 23, арк. 80.
- ²⁶ Там само, спр. 41, арк. 29.
- ²⁷ Там само, спр. 35, арк. 56.
- ²⁸ Там само, ф. Р-1598, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само, ф. Р-1525, оп. 2 с, спр. 16, арк. 5.
- ³¹ Там само, спр. 41, арк. 8–9.
- ³² Там само, оп. 1с, спр. 83, арк. 77–79.
- ³³ Там само, оп. 2 с, спр. 76, арк. 30.
- ³⁴ Там само, спр. 54, арк. 36.
- ³⁵ Там само, оп. 1 с, спр. 23, арк. 82.
- ³⁶ Там само, оп. 2 с, спр. 68, арк. 7.
- ³⁷ Там само, спр. 75, арк. 8.